

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ

ШЛЮБНОГО ДОГОВОРУ В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

І. С. Тімуш

доктор юридичних наук, доцент, професор
кафедри цивільного права і процесу Національної
академії внутрішніх справ України

У статті розглядаються основні етапи формування та розвитку в сімейному законодавстві інституту шлюбного договору як способу визначення правового режиму майна подружжя.

Ключові слова: майно подружжя, майнові правовідносини, шлюбний договір, укладання шлюбу, шлюбний контракт, реєстрація шлюбу.

В статье рассматриваются основные этапы формирования и развития в семейном законодательстве института брачного договора как способа определения правового режима имущества супругов.

Ключевые слова: имущество супругов, имущественные правоотношения, брачный договор, заключение брака, брачный контракт, регистрация брака.

The paper examines the main stages in the formation and development of the family law institution of the marriage contract as a means of determining the legal regime of marital property.

Keywords: the couple's property, the property relationship, a marriage contract, conclusion of marriage, marriage registration.

Предметом правового регулювання сімейного права є суспільні відносини, які виникають між особами, що перебувають у шлюбі, або за родинними чи іншими ознаками є членами сім'ї. В основі сімейних зв'язків лежить не тільки духовна спільність, а й певна матеріальна база. Немає жодних сумнівів відносно того, що для виконання сім'єю її багатогранних функцій в суспільстві, необхідна наявність достатніх для цього матеріальних благ, оскільки будь-яка сфера сімейного життя потребує відповідних витрат [5, с.196]. Тому між подружжям виникають не тільки особисті, а й майнові правовідносини з приводу володіння, користування та розпорядження майном, набутим як до шлюбу, так і в період його чинності. Слід погодитись із тими науковцями, які наголошують, що шлюб істотно відображається на правовому режимі майна, яке є у власності подружжя [4, с. 36]. Відповідно сімейне законодавство передбачає спеціальний правовий механізм врегулювання таких відносин шляхом установа для них відповідного правового режиму.

Основою для написання цієї статті стали дослідження таких відомих фахівців у галузі загальної теорії права, цивільного та сімейного права, як: Ч. Н. Азімов, С. С. Алексеев, С. М. Братусь, Є. М. Ворожейкін, Д. В. Генкін, Н. М. Єршова, О. С. Йоффе, І. В. Жилінкова, Ю. С. Червоний, Н. С. Кузнецова, О. В. Дзера, В. С. Гопанчук, О. М. Калітенко, В. П. Маслов, О. А. Пушкін, О. А. Підопригора та ін.

Мета нашої статті полягає у з'ясуванні основних етапів формування інституту шлюбного договору, як засобу правового регулювання майнових відносин між подружжям.

Для розгляду правової природи шлюбного договору необхідно зверну-

тися до першооснов права – римського приватного права. Майнові відносини подружжя у давнину визначалися не шлюбом, а переходом жінки під владу чоловіка. Шлюб, як такий, не впливав на майнові права сторін. Однак те майно, яке існувало виключно для цієї родини, отримувало особливий режим, і його приналежність залежала від збереження шлюбу. Таким майном визнавався посаг. Це майно з'являлося в новоствореній сім'ї завдяки дружині, супроводжувало її та слугувало засобом ствердження становища дружини у новій для неї спільноті, психологічно впливаючи на чоловіка та його родичів. На випадок розлучення з ініціативи чоловіка на його боці виникав обов'язок по відношенню до родини знехтуваної ним жінки в обсязі посагу. Вважалося цілком справедливим повернути це майно разом із жінкою, із якою воно асоціювалося. Проте, слід зазначити, що уявлення про приналежність посагу бере до уваги лише окрему особу: про посаг говорять як про майно дружини саме в ситуації розлучення. Проте асоціативний зв'язок цих речей з жінкою мав бути достатньо міцним, щоб на випадок розірвання шлюбу стала можлива реанімація відносин приналежності. Разом з тим, необхідно зауважити, що у випадку розірвання шлюбу за ініціативою жінки чоловік міг отримати шосту частину посагу на кожну дитину, але не більше половини всього посагу, а також мав право отримати компенсацію на свою користь у кількості восьмої частини посагу або шостої, якщо причиною була подружня невірність [1, с. 326-327].

За часів Юстиніана, було передбачено складання письмового документа про встановлення посагу, як обов'язкової умови укладення шлюбу особами сенаторського стану та знаті. Існувало і таке поняття, як передшлюбний дар наречених. У класичний період

особливість такого дарування полягала у тому, що шлюб вважався його умовою. Це означало, що якщо шлюб не укладався, то і дарування скасовувалося. Якщо ж шлюб був укладений, то жінка мала право вимагати це майно лише у випадку розлучення. Отже, дарування виконувало роль штрафу на випадок розлучення. Трохи згодом режим цього майна дещо змінюється. Дарування могло бути здійснене і після укладання шлюбу, але незалежно від цього, у разі смерті чоловіка або розлучення з його вини, жінка отримувала спеціальне речове право, тоді як власність на це майно переходила до дітей. Ще пізніше було передбачене отримання вдовою права власності на це майно нарівні з дітьми, якщо вона не уклала іншого шлюбу [1, с. 332]. Так поступово складалася римська система майнових відносин між подружжям, яка ґрунтувалася на принципі юридичної роздільності майна, який, безперечно, ніяким чином не заважав при вдалих шлюбах, але разом з тим був певною гарантією незалежності майна як чоловіка, так і дружини, при невдалих шлюбах. Як не дивно, але цей принцип і на сьогодні визнаний законодавствами багатьох країн, в тому числі й законодавством України – принцип спільності майна подружжя співвідноситься з принципом роздільності певного майна.

Домовленості стосовно майна майбутнього подружжя давня відомі і в руському праві. Сімейні відносини регулювалися на той час звичаєвим правом, тобто такими правилами поведінки, що склалися внаслідок фактичного їх застосування протягом тривалого часу. Про це свідчать джерела «народного права», тобто юридичні звичаї, що діяли в ті часи [6, с. 215].

Отже, можна зробити висновок, що договірні відносини між чоловіком та дружиною існували ще за часів рим-

ського права. І хоча вони не зовсім схожі на договірні відносини подружжя у теперішньому їх розумінні, все ж таки, вбачається можливим проведення певної паралелі між договорами, які існували за часів римського права, і тими договорами, які подружжя мають змогу укласти між собою нині. З огляду на це, договірні відносини між чоловіком та дружиною з приводу майна можна вважати основою розвитку подальших договірних відносин подружжя, зокрема, і шлюбного договору.

І. Жилінкова підкреслювала, що як чинна правова конструкція шлюбний договір (контракт) з'явився у законодавстві України у 1992 р. в структурі Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР [2, с. 23]. З цим варто погодитись, адже саме ст. 27 КпШС України вперше було закріплено право подружжя на встановлення відмінного від законного правового режиму майна. Введення інституту шлюбного контракту в КпШС України внесло зміни і в деякі інші положення кодексу. Відтепер правила певних статей КпШС України застосовувались лише у випадку, якщо шлюбним контрактом не були встановлені інші положення. Зокрема, ст. 22 КпШС України, яка закріплювала імперативну норму про спільну сумісну власність подружжя, втрачала свій обов'язковий характер і могла бути змінена шлюбним контрактом. Те ж саме стосувалося норми ст. 24 КпШС України, яка встановлювала правила щодо роздільної власності подружжя, та ст. 25 КпШС України, яка регулювала виникнення спільної сумісної власності подружжя на належне їм роздільне майно, та ст. 26 КпШС України, яка визначала приналежність речей професійних занять подружжя.

Наступним кроком у розвитку інституту шлюбного контракту була постановка Кабінету Міністрів України від 16

червня 1993 р., якою було затверджено Порядок укладання шлюбного контракту. Ця постанова дещо розширила передбачений ч. 4 ст. 31 КпШС України перелік статей, що можуть змінюватися шлюбним контрактом. Так, із п. 1 Порядку випливало, що подружжя в шлюбному контракті можуть вирішувати питання погашення боргів за рахунок спільного або роздільного майна. Але порядок задоволення вимог кредиторів за загальними і особистими боргами подружжя регламентувався імперативними нормами сімейного законодавства. Виникало питання про наслідки включення у шлюбний контракт таких умов. Зміна їх неможлива, оскільки йдеться про імперативну норму законодавства, а, отже, подружжя при включенні у свій шлюбний контракт будь-яких угод з цього приводу повинно було виходити з положень законодавства і мало змогу лише уточнювати або доповнювати їх своєю угодою. Аналогічно в п. 1 Порядку укладання шлюбного контракту містилася вказівка на те, що сторони можуть включати в шлюбний контракт угоди про немайнові, моральні або особисті обов'язки. Проте стаття 27-1 КпШС України встановлювала, що в шлюбному контракті сторони можуть передбачити лише майнові права та обов'язки. Незважаючи на це, позиція Кабінету Міністрів України знайшла певну підтримку окремих вчених [10, с.11]. Через це не можна погодитись з Ю. С. Червоним в тому, що Кабінет Міністрів України вийшов за межі своїх повноважень в частині розширеного визначення предмета шлюбного контракту [7, с. 72]. У зв'язку з цим необхідно визнати, що Кабінет Міністрів України дійсно вийшов за межі повноважень і своєю постановою безпідставно розширив коло питань, що становилися укладання шлюбного контракту і умов, які можна було б у ньому пе-

редбачити. Адже цей підзаконний акт суперечить відповідним нормам КпШС України. Крім того, Порядок укладання шлюбного контракту суперечить ст. 92 Конституції України, за якою правовий режим власності визначається лише законами України. Таким чином, шлюбні контракти, які містили умови, не передбачені КпШС України, могли бути визнані частково або повністю недійсними. Тому Порядок укладання шлюбного контракту підлягав скасуванню.

Отже, на той час умови шлюбного договору повинні були обмежуватися значеними у ч. 4 ст. 31 КпШС України чотирма статтями (22, 24, 25, 26 КпШС України). Водночас межі договірної ініціативи подружжя, встановлені Кодексом, потрібно визнати необґрунтовано вузькими. І хоча формально Кабінет Міністрів України не міг своєю постановою їх розширити, по суті, тенденцію на надання подружжю більшого обсягу прав при укладанні шлюбного контракту можна визнати правильною. Законодавство в цьому питанні має будуватися за принципом «дозволяти все, що прямо не заборонено законом», тобто містити вказівку на ті норми, що не можуть змінюватися угодою сторін, надаючи подружжю можливість у всіх інших питаннях встановлювати свої права й обов'язки самостійно.

У чинному Сімейному кодексі України (далі – СК України) змінено підхід до інституту шлюбного контракту. Зокрема, змінено назву – законодавець запропонував ввести взамін поняття «шлюбний контракт» поняття «шлюбний договір». Цьому інституту присвячена гл. 10 СК України. Проте на відміну від ст. 27 КпШС України вона не містить навіть опосередкованого визначення поняття «шлюбного договору». Це у свою чергу створює додаткові труднощі при дослідженні сутності цього

правового інституту. Слід зауважити, що в Цивільному кодексі України містяться визначення майже всіх передбачених у ньому видів договорів. У статті 27 КпШС УРСР було зазначено, що «особи, які вступають в шлюб, мають право за власним бажанням вчинити правочин про розв'язання питань життя сім'ї (шлюбний контракт), в якому передбачити майнові права і обов'язки подружжя». У наведеній нормі подано лише загальноправову характеристику шлюбного контракту через категорію правочину, який не розкриває повною мірою змісту та значення шлюбного контракту. Однак чинний СК України не містить і такого надто загального визначення шлюбного договору. У статті 92 СК України наведені вимоги до суб'єктів шлюбного договору, а в ст. 93 СК визначається його зміст. Це свідчить про те, що цю законодавчу прогалину має заповнити юридична наука, виходячи з юридичних ознак, закріплених в різних статтях СК України.

Шлюбний договір – відносно новий для українського законодавства правовий інститут. Проте це не означає, що він є таким для світової практики. Тривалий час він існує в правових системах більшості країн світу і досить детально регламентує майнові права та обов'язки подружжя. Це відносини з приводу режиму майна подружжя, порядку управління ним, надання матеріального утримання один одному тощо. Виділяють три основні види правового режиму майна подружжя: спільний, роздільний та змішаний режими. Режим спільності майна подружжя означає право спільної сумісної власності на майно, нажите під час шлюбу. Однак майно, яке належало їм до шлюбу, а також отримане під час шлюбу за договором дарування або у спадщину, залишається в роздільній власності (особистій приватній власності одного із подружжя). Режим роз-

дільності передбачає належність кожному з подружжя не тільки його дошлюбного майна, а й майна, набутого під час шлюбу, але за власні кошти. Змішаний режим означає, що в період перебування у шлюбі подружжя розпоряджається майном окремо, а в разі розлучення це майно стає загальним і ділиться порівну. У законодавстві держав можуть міститися й інші норми, зміст яких не відповідає традиційному тлумаченню режимів майна. Так, наприклад, щодо режиму спільності майна в одних штатах США доходи від роздільної власності включаються у спільне майно подружжя (Техас, Луїзіана, Айдахо), а в інших – ні [5, с.197].

Юридичною підставою застосування певного режиму майна може бути закон держави або шлюбний договір (законний (легальний) та договірний режими майна). Легальний режим спільності майна подружжя передбачається законодавством Іспанії, Франції, деяких штатів США. Проте у Франції, крім легального режиму спільності майна, законодавством передбачено ще декілька варіантів «типових» договірних режимів. Зокрема передбачено, що подружжя має право змінити встановлений законом режим спільності майна, передбачивши у шлюбному контракті будь-які умови, які не суперечать законодавству, а саме: спільність буде включати лише рухоме і нерухоме майно, яке буде набуто подружжям в період шлюбу; із загальних правил режиму спільності майна будуть зроблені винятки; один із подружжя буде мати право отримати певне майно, сплативши за нього відповідну компенсацію; один із подружжя буде мати право у разі розлучення отримати певну частку майна до його поділу; частки майна подружжя не будуть рівними; режим спільності майна подружжя буде універсальним [3, с. 156]. Легальний режим роздільного майна існує

в більшості держав т. зв. «сім'ї загального права», у тому числі у Великобританії; легальний змішаний режим майна – у Данії, Німеччині, Норвегії, Фінляндії, Швеції та інших державах. За шлюбним договором, подружжю надається можливість врегулювати майнові відносини за своїм бажанням. У ньому може визначитися статус дошлюбного, шлюбного майна подружжя та його поділ у разі розірвання шлюбу. В державах «сім'ї загального права» роль шлюбного договору відіграє інститут довірчої власності (траст).

Законодавство багатьох держав передбачає порядок укладення шлюбного договору. Як правило, для цього обов'язковою є присутність обох сторін і нотаріальне посвідчення їхніх підписів (Німеччина). Інколи допускається присутність представників сторін (Франція). Договір про майнові відносини між подружжям найчастіше укладається тільки до шлюбу і може породжувати правові наслідки лише з часу його реєстрації (Франція). У державах, де відсутній легальний режим майна, подружжя обов'язково укладає шлюбний договір.

Порядок управління майном також може бути встановлений законом або шлюбним договором. Так, у законодавстві Аргентини, Бразилії, Іспанії передбачено, що спільним майном управляє чоловік. Однак, розпорядження нерухомістю подружжя здійснюється здебільшого спільно (Німеччина).

За законодавством Квебеку у шлюбному договорі може бути передбачено будь-які умови щодо режиму майна подружжя, але вони не повинні суперечити імперативним нормам закону та публічному порядку. Якщо подружжя до реєстрації шлюбу не встановили режим свого майна та не закріпили його у договорі, майно підпадає під режим спільності майна подружжя, який починає ді-

яти з моменту реєстрації шлюбу. Такий режим можливо змінити під час шлюбу, наприклад, шляхом укладення шлюбного договору, він почне діяти саме з моменту (дня) укладення та посвідчення нотаріусом такого договору.

Як уже підкреслювалось, чинне сімейне законодавство України не містить поняття шлюбного договору. В найбільш загальному тлумаченні шлюбний договір – це домовленість наречених або подружжя щодо встановлення майнових прав та обов'язків, пов'язаних з укладенням шлюбу, його існуванням та припиненням [2, с. 23]. Перші спроби узагальнення наукового визначення поняття шлюбного договору (контракту) були зроблені Ф. А. Брокгаузом та І. А. Ефроном понад сто років тому в енциклопедичному словнику, де шлюбний договір визначався як юридичний термін сімейного права, який означав викладену в спеціальному акті угоду, укладену до чи після вступу в шлюб, і визначав майнові та деякі немайнові відносини, які випливають із шлюбного союзу, як для тих, що взяли шлюб, так і для третіх осіб, інтереси яких можуть збігатися з інтересами того чи іншого з подружжя, або їх разом. Тому на підставі аналізу норм гл. 10 чинного СК України та з урахуванням досягнень цивілістичної й сімейно-правової науки вважаємо за можливе визначити шлюбний договір як договір чоловіка та жінки, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, чи договір подружжя, який регулює майнові відносини між подружжям щодо порядку набуття права власності на спільне та роздільне майно чи інших майнових прав, порядок володіння, користування та розпорядження ним, порядку його розподілу у разі припинення шлюбу, майнові права та обов'язки подружжя як батьків відповідно до вимог сімейного та цивільного права. Отже, з на-

шої точки зору, необхідно внести зміни до Сімейного кодексу України і дати лаконічне визначення поняття «шлюбний договір». Це визначення у більш повному обсязі розкриватиме поняття шлюбного договору, тобто ширше встановлюватиме його зміст, і може бути використане для кращого розуміння інституту шлюбного договору.

Власне, і за відсутності законодавчого визначення в Сімейному кодексі поняття шлюбного договору, сфера його дії має бути значно ширшою, ніж шлюбний контракт (договір) за нормами КпШС України. Зокрема, відтепер завдяки шлюбному договору подружжю або особам, які мають намір зареєструвати шлюб, надається можливість самостійно, за спільною домовленістю, визначити свої майнові права й обов'язки в період шлюбу і на випадок його розірвання, а також майнові права та обов'язки їх як батьків.

У нашій державі регулювання майнових відносин між подружжям регламентується відповідними нормами Сімейного кодексу, який передбачає законний (легальний) – гл. 7-9 СК та договірний – гл. 10 СК режими майна подружжя [9]. Сімейним кодексом України встановлено, що шлюбним договором регулюються майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права та обов'язки (ч.1 ст. 93 СК). Якщо такий договір не укладено, то на майно подружжя поширюватиметься режим, передбачений законодавством. У разі виникнення спору між подружжям з приводу майна, за наявності договору, суд передусім бере до уваги умови шлюбного договору. Зазначене є суттєвим, адже норми законодавства та умови шлюбного договору можуть по-різному трактувати ті самі поняття, наприклад, щодо юридичної долі майна.

Список використаної літератури

1. *Дождев Д. В.* Римское частное право : учеб. для юрид. вузов и фак. / Под общ. ред. акад. РАН, д-ра юрид. наук, проф. В. С. Нерсисянца. – 2-е изд., изм. и доп. – М. : Изд-во «Норма», 2004. – С. 784.
2. *Жилінкова І.* Зміст шлюбного договору: проблеми законодавства та практики його застосування // Нотаріат для вас. – 2010. – № 9. – С. 23-30.
3. *Заїка Ю. О.* Спадкове право в Україні: становлення і розвиток. – 2-ге вид. – К. : КНТ, 2007. – 288 с.
4. *Крат В.* Договори подружжя між собою щодо роздільного майна // Нотаріат для вас. – 2012. – № 6. – С. 36-38.
5. *Миرونенко В. П.* Сімейне право України : підруч. – К. : Правова єдність, 2008. – 477 с.
6. *Пчелинцева Л. М.* Семейное право России : учеб. для вузов. – М. : Изд-во «Норма-Инфра», 2005. – 664 с.
7. Семейное право Украины // Под общ. ред. Ю. С. Червоного. – К. : Правова єдність, 2009. – 634 с.
8. Сімейне право України : підруч. / За ред. В. С. Гопанчука. – К. : Істина, 2008. – 304 с.
9. Сімейний кодекс України. – К. : Велес, 2012. – С. 64.
10. Цивільний кодекс України : статейний коментар : у 2-х ч. Ч. 2 / Керівники авт. колективу та відпов. ред. : проф. А. С. Довгерт, проф. Н. С. Кузнецова. – К. : Юстиніан, 2008. – 1008 с.